

Kamil Golec

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Uniwersalizm klasycyzmu w filozofii Charlesa Maurrasa

Myśl francuskiego myśliciela Charlesa Maurrasa zbyt rzadko staje się przedmiotem badań w rodzimej nauce. Okoliczność ta dziwić musi nie tylko z uwagi na potężny wpływ wywierany przez piśmiennictwo Maurrasa na cały świat katolicki (niekiedy przekraczając nawet łańskie ramy cywilizacyjne), w tym niegdyś również polską filozofię polityczną (by wspomnieć zwłaszcza Cata-Mackiewicza, Adolfa Bocheńskiego czy Władysława Jabłonowskiego). Tym co bowiem nade wszystko istotne w myśli Maurrasa, to nie jej historyczna, ale właśnie wciąż żywa doniosłość, przede wszystkim poprzez głęboki i oryginalny namysł nad cywilizacją łańską, aktualnością i koniecznością powrotu do klasycznej myśli Zachodu, a także przez filokatolicki wymiar jego teorii, a zatem wszystko to, co znacząco przybliży myśl Charlesa Maurrasa do polskiej rzeczywistości duchowej.

Zwłaszcza refleksja nad istotą klasycyzmu stanowi istotny element dzieła Maurrasa z perspektywy filozofii kultury. Znaczącym walorem jego myśli jest bowiem zjednoczenie refleksji politycznej, etycznej i estetycznej, klasyczne spojrzenie na kwestię piękna, jako nieodłącznego od dobra i prawdy, wbrew dokonanej przez nowożytność oderwaniu piękna od dobra poprzez wyodrębnienie estetyki jako odrębnej dyscypliny. Ten postulat kaloka-

gatyecznej rzeczywistości stanowi dość naturalną konsekwencję platońskich inspiracji filozoficznej postawy Maurrasa, wyrażonych w tekście *L'Amitié de Platon*¹. Podejście to rozwijane konsekwentnie tworzy w ramach tej postawy szczególną wizję dziejów człowieka i państwa silnie naznaczoną kwestią estetyki i to wartości estetyczne stają się zasadnicze dla zdefiniowania istoty cywilizacji łacińskiej (*latinité*), której znamię stanowią reguły piękna odkryte przez Greków za pośrednictwem rozumu. Reguły te przeciwstawione zostają postawie barbarzyńskiej, oznaczającej *a contrario* wszystko to, co nie jest łacińskie, co nie wywodzi się z ładu helleńsko-rzymskiego, romantycznej „perwersji nieskończoności”, namiętności i prymacie uczuć nad rozumem, znamionujące, wedle Maurrasa, narody Orientu i północnej Europy, pozbawione zdolności porządkowania uczuć przez rozum². Z tego powodu ład staje się centralnym pojęciem filozofii Maurrasa, wynikającym z prawa natury. Natura ma bowiem swoje prawa, niezależne od praw pisanych przez człowieka, które mogą zostać rozpoznane przez rozum oraz wprowadzone do porządku społecznego, co wpisuje Maurrasa w nurt klasycznej filozofii uznającej, że rozum doprowadza zarówno do prawdy o człowieku, jak również jest podstawowym narzędziem właściwej budowy społeczeństwa i państwa³.

Maurrasowi towarzyszyło stałe przekonanie o zupełnej degradacji ładu społecznego w epoce *fin de siècle*, charakteryzującego się destrukcją smaku (*goût*), który utożsamia z panowaniem nieładu w społeczeństwie francuskim. Uwaga ta dotyczy jednak w równej mierze okresu, na który przypadło życie Maurrasa, jak również całego wieku XIX, który nie stanowi wedle niego i jego środowiska *la belle époque*, lecz przeciwnie, rozwinięcie epoki

¹ „La Revue universelle”, t. 52, nr 21, s. 257-275.

² G. Deleonibus, *Charles Maurras & Classicising Aesthetics: An Aestheticization of Politics*, „Currents in Comparative Romance Languages and Literatures” 2000, nr 66, s. 64 i n.

³ A. Wielomski, *Nacjonalizm francuski 1886-1940. Geneza, przemiany i istota filozofii politycznej*, Warszawa-Radzymin 2020, s. 344.

Oświecenia, wiek urzeczywistnienia zupełnego rozkładu zapoczątkowanego na szerszą skalę przez Rewolucję 1789 roku⁴. Widoczne jest to już we wczesnych tekstach, w których młody Maurras stawia taką diagnozę. Szczególnie istotny wśród tych wczesnych tekstów jest napisany w 1891 roku manifest *Barbares et Romains*, w którym klarują się już zasadnicze wątki estetyki Maurrasa, to znaczy wyprowadzenie przekonania o rozkładzie francuskiej kultury z zapanowaniem w niej kierunków sprzecznych z estetyką klasyczną, obcych łaćnińskiemu duchowi Francji, której gust charakteryzuje proporcja i harmonia⁵. Już wówczas obecne jest w refleksji Maurrasa charakterystyczne dla niego przekonanie o zasadniczo obcym względem Francji, jak również całej klasycznej tradycji wyrosłej na grecko-rzymskim gruncie, charakterze tendencji romantycznych. Stąd M. Motte wiąże stawiane w tym okresie tezy z ukształtowaniem się u Maurrasa znamionującej jego doktrynę postawy estetycznego nacjonalizmu, którą łączy z podejmowaną wówczas przezeń aktywnością, to znaczy związaniem się z *l'école romaine* Jeana Moreasa, a zwłaszcza z założonym przez tworców w języku oksytańskim poetów Związkiem Felibrów⁶, powołanego dla idei zachowania regionalnej tożsamości prowansalskiej, wyrażając się nade wszystko w oczyszczeniu języka prowansalskiego i przywróceniu mu jego czystego, klasycznego brzmienia. Aktywność ta wskazuje na cele młodego Maurrasa, związane z polem kultury jako tym, ku któremu kieruje się w swej działalności świadom jej rozkładu. Jego cele wiążą się bowiem zarówno z zachowaniem lokalnej tradycji prowansalskiej, jak również z nurtem obrony klasycystycznej sztuki, wyrażanej przez Jeana Moreasa w następstwie zerwania przez niego z nurtem symbolizmu i estetyki przeciwko nurtowi romantycznemu, panującemu niepodzielnie w wieku XIX.

⁴ Tamże, s. 440.

⁵ Wydany w specjalnym numerze „La Plume” z 1 lipca 1891 r., s. 229-230.

⁶ M. Motte, *Estetyka Maurrasa, czyli metamorfozy attycyzmu*, tłum. B. Biały, w: Charles Maurras, *Przyszłość inteligencji i inne pisma*, Dębogóra 2020, s. 581.

Każdy z tych celów, dotyczących francuskiej kultury, stanie się problemem politycznym. Pierwszy, lokalny, związany z federalistyczną koncepcją państwa francuskiego, pozwalającą zachować ducha Francji właściwego jej dziejowemu rozwojowi, zaburzonemu centralizmem rozwijanym od czasu zwycięstwa Rewolucji, na płaszczyźnie duchowej skutkującym abstrakcjonizmem w pojmowaniu ojczyzny, któremu przeciwstawiona zostaje wizja ojczyzny jako konkretnego i patriotyzmu, a który poprzez intelektualną dyscyplinę, przez to, co lokalne, jest w stanie wznieść się ku temu, co francuskie *tout court*, a ostatecznie, ku temu co łacińskie.

Najistotniejszym, wedle świadectwa samego Maurrasa, wydarzeniem z perspektywy ukształtowania się jego postawy była podróż do Aten w 1896 roku w charakterze korespondenta „La Gazette de France” w ramach odbywających się wówczas pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich. Przekroczenie progu Aten przybiera we wspomnieniach Maurrasa wymiar niemal mistagogiczny. W surowym pięknie ucałowanej z pietyzmem kolumny propylejów Maurras dostrzega sumę i głosę życia i natury, piękna przybliżanego przez „najwyższy porządek rozumu”⁷. Przeżyta w ten sposób wizja piękna, charakteryzującego się miarą i proporcją, która wedle świadectwa młodego Maurrasa doprowadziła go do przekonania o monarchii, jako jedynym ustroju zdolnym zapewnić Francji przeżycie w jej właściwej formie. Nacjonalizm Maurrasa staje się zatem od tego momentu punktem wyjścia, monarchia zaś środkiem do odrodzenia Francji i tym, co dopełnia ów nacjonalizm, co rodzi doktrynę nacjonalizmu integralnego, to jest dopełnione przez element monarchiczny⁸. To sprowadzenie w myśli Maurrasa elementu monarchicznego do elementu dopełniającego nacjonalizm uzasadnia posłużenie się przezeń pojęciem „tradycji prawowitej”, która to prawowitość, jak zauważa A. Wie-

⁷ Ch. Maurras, *Anthinea, d'Athènes à Florence*, Paris 1900, s. 42.

⁸ J. Bartyzel, *Neorojalizm nacjonalistyczny Action Française w świetle zasad legitymizmu monarchicznego*, w: *Nacjonalizm a konserwatyzm i monarchizm. Action Française i jej promieniowanie*, red. J. Bartyzel, D. Góra-Szopiński, Toruń 2011, s. 158-159.

lowski, należna jest w świetle teorii Maurrasa tej tradycji, która „wyraża greckie idee piękna i prawdy”⁹. Konsekwencją tego rodzaju źródeł teorii monarchistycznej jest jednak zarazem podporządkowanie jej idei owej obronnej funkcji nacjonalizmu integralnego, gdyż monarchia taka traci swą prawowitość, gdy nie zapewnia obrony interesowi narodowemu¹⁰. Tym, co legitymizuje zatem władzę królewską staje się zakorzenienie jej w doświadczeniu historycznym łacińskiej Francji i zdolność do realizacji naturalnych dla niej postulatów cywilizacyjnych. Konstatacja ta sprawia, że pierwotne cele Maurrasa skupione przede wszystkim wokół działalności w ugrupowaniach stawiających sobie cele kulturalne zostają uzupełnione przez sprecyzowane cele polityczne, które zdominują wkrótce jego działalność publiczną.

Jeśli jednak chodzi o kwestię owej medytacji na Akropolu, znajduje ona rozwinięcie w dalszych peregrynacjach Maurrasa po Włoszech i Francji, ze szczególnym uwzględnieniem rodzinnej Prowansji. Podróże te mają wymiar głębokiego doświadczenia, rzutującego na głębsze jeszcze metamorfozy wewnętrzne Maurrasa, urzeczywistniającego sobie dopiero wówczas pełnię oddziaływania greckiego antyku na rozwój cywilizacji. Pozwalają na nowo odkryć źródła własnej tożsamości, w pełni uświadamiając obecność ducha greckiego w Prowansji¹¹. W niej to bowiem, w oksytańskim języku, literaturze, jak również w prowansalskiej architekturze dostrzega silne piętno, jakie odcisnęła nań kultura grecko-rzymska. Odnajdując istotę swej prowansalskiej tożsamości w tym właśnie duchu, Maurras wiąże z nią naturalny dla Grecji pęd ku jedności w obszarze myśli i nauki, w Rzymie rozszerzony także na płaszczyznę polityczną, urzeczywistnioną w ramach *Pax Romana*. Tym samym już lokalna, pierwsza tożsamość

⁹ Wielomski, dz. cyt., s. 336.

¹⁰ Tamże, s. 465; choć w literaturze frankofońskiej postawiono także tezę o zafalszowanej niejako przez Maurrasa wizji Prowansji, mającej na celu umożliwienie mu powiązania jej pełniej z Grecją antyczną.

¹¹ Motte, dz. cyt., s. 585.

Maurrasa, przedstawiającego się w porządku: Prowansalczyk, Francuz, Rzymianin jako podstawowe źródło tożsamości myśliciela, pozwalająca wznieść się na wyżyny przynależności do cywilizacji łacińskiej, oddziałuje także wprost na najwyższy poziom ogólnoludzkiej kultury, czego przykładem jest tak często przywoływany przez Maurrasa wpływ trubadurów prowansalskich na poezję Dantego i Petrarke. W tym sensie dzieło Felibrów, w którym partycypuje Maurras, nie może być postrzegane jako działalność o charakterze separatystycznym, lecz przeciwnie, stanowi wyraz najbardziej głębokiego i autentycznego patriotyzmu francuskiego. Realizacja idei prowansalskiej, jako przejaw realizacji idei decentralizacji, stanowiącej jedną z podstawowych komponent jego politycznego światopoglądu, stanowi urzeczywistnienie ducha prawdziwej Francji, pojętej przez Maurrasa jako konglomerat prowincji o autonomicznych tradycjach kulturalnych i językowych, spajanych politycznie przez tradycjonalistyczną monarchię francuską, kulturowo zaś przez klasycyzm, który realizowany jest przez Felibrów wiernych właściwej Francji estetyce śródziemnomorskiej, pozwalający realizować jej klasyczny ideał o oddziaływaniu uniwersalnym. Renesans prowansalski stanowi więc poniekąd *conditio sine qua non* renesansu francuskiego.

Co być może szczególnie jednak istotne to fakt, że zasadniczy cel, jakim jest ochrona kultury francuskiej nie sprowadza się tu jedynie do wąsko wyobrażonego jej narodowego wymiaru. Maurrasowi towarzyszyło bowiem przekonanie o odziedziczeniu przez Francję wielkości Grecji i Rzymu, cech konstytuujących cywilizację prawdziwą w stopniu większym aniżeli ma to miejsce w przypadku innych narodów. Francję i jej kulturę postrzegać należy zatem jako dobro wspólnego świata cywilizowanego, nie zaś jedną z wielu kulturową monadę, której *per se* przyznać należy bezwzględna wyższość ponad innymi monadami funkcjonującymi w świecie. Ma to podkreślić rolę Francji, w wizji Maurrasa, jako depozytariuszki i kontynuatorki wielkiej tradycji Grecji starożyt-

nej okresu klasycznego oraz Rzymu, to jest klasycznego rozumu, klasycznej sztuki, a także mających rodowód klasyczny reguł politycznych i moralnych, przez co staje się niejako w maurrasowskiej refleksji *caput* cywilizowanego *mundi*. Zatem pomimo swej zasadniczo nacjonalistycznej postawy, Maurras nie uważał, by między nacjonalizmem (takim, jak go pojmował) a, stanowiącym dlań istotną wartość, uniwersalizmem zachodziła sprzeczność. Przeciwnie, postawa nacjonalistyczna w duchu autentycznie francuskim w sposób naturalny i konieczny wiąże się w zrewoltowanym świecie z oddziaływaniem i nastawieniem uniwersalnym¹². Wymaga tego wizja Francji jako „najstarszej córki cywilizacji”, w której dziedzictwo grecko-rzymskie tworzy autentyczny ład, którego obrona zyskuje znaczenie ogólnoludzkie. Gwarancją tak szerokiego ujęcia zjawiska jest istotne znamię klasycznego ducha francuskiego polegające na rozwoju poprzez „wchłanianie i dostosowywanie wielkich odkryć ludzkości¹³”. Tym samym właśnie Francja tożsama się staje *in fine* z ludzkością *tout court*, gdyż człowieczeństwo utożsamione zostaje z tym, co cywilizowane: „Jestem Rzymianinem w tej mierze, w jakiej czuję się człowiekiem¹⁴”. Przeciwwstawiony temu staje się Germanizm, nacjonalizm niemiecki w duchu Fichtego, który traktując naród niemiecki jako metafizyczną wartość *en soi* „zamknął się w ciasnym więzieniu ducha narodowego”¹⁵. Narodziny we Francji to tym samym naturalna inicjacja, przeznaczająca człowieka do wybitności, którą umożliwia udział w trwającej od czasu świetności Partenonu wielkości cywilizacji, przekazywanej na przestrzeni wieków poprzez autentycznie francuską tradycję, co wyraża obrazowo obecna w myśli Maurrasa wizja osi Ateny–Rzym–Paryż¹⁶. Sens zatem

¹² O uniwersalistycznych tendencjach nacjonalizmu integralnego por. pogłębione rozważania J. Bartyzela w przedmowie do Maurras, *Przyszłość inteligencji*, dz. cyt., s. 32 i n.

¹³ Ch. Maurras, *Mes idées politiques*, Paris 1934, s. 131.

¹⁴ Tenże, *Le dilemme de Marc Sangnier*, w: *La démocratie religieuse*, Paris 1921, s. 26.

¹⁵ Tenże, *Mes idées politiques*, dz. cyt., s. 131.

¹⁶ Tenże, *Prologue d'un essai sur la critique*, „Revue encyclopédique Larousse”, 1896.

francuskiej tradycji, pojmowanej zgodnie z łacińską etymologią jako „przekaz”, to trwanie we Francji całego wielkiego dzieła cywilizacji, zrodzonej w Grecji. Tradycja ta we Francji przerwana została przez Rewolucję, jednak istnieje nadal w sferze potencjalnej jako cywilizacyjny kapitał Francji. Pewien mankament myśli Maurrasa, z perspektywy klasycznej myśli politycznej, to znaczny makiawelicznie motywowany przyjęcie formuły nacjonalistycznej, a nade wszystko ograniczenie się do rzeczywistości narodowej, gubiące perspektywę szerszych ram kontrrewolucyjnych, przełamany zostaje tu więc poniekąd przez wizję odrodzonej w klasycznym duchu Francji, zdolnej oddziaływać pozytywnie na całą cywilizację, przez co rozumieć należy współcześnie świat łaciński, objawiający się w rzeczywistości katolickiej. Tym samym akcja polityczna nacjonalisty francuskiego zyskuje wymiar uniwersalny, ponieważ miarą obowiązków nacjonalisty francuskiego wobec Francji są te obowiązki, którymi związana jest ona wobec całej ludzkości¹⁷. Pełen sens wyniesienia Francji w myśli Maurrasa zroszczyły stają się przy uwzględnieniu jego refleksji historycznej, wedle której rozbitcie średniowiecznej jedności cywilizacyjnej *Christianitas* sprawiło, że to naród, jak wyrażone to zostało w Ogólnopolitycznej Deklaracji *Action Française* z 15 listopada 1899 roku stał się podstawowym elementem natury człowieka cywilizowanego¹⁸. Po owym wysokim ideale cywilizacyjnym Europy Urbana II, zjednoczonej w duchu krucjat, pozostała zaś jedynie wspólna cywilizacja, której kustoszem władna jest stać się Francja, zaś jedynym ładem godnym rodzaju ludzkiego *Paix française*¹⁹. Zatem wyniesienie tego, co francuskie i w tym właśnie poszukiwanie drogi do uniwersalnego renesansu świata łacińskiego stanowi, w prezentacji Maurrasa, konsekwencję namysłu nad tym światem, nie zaś narodowego egoizmu. Podobnie

¹⁷ Tenze, *Mes idées politiques*, dz. cyt., s. 68.

¹⁸ Tenze, *Au signe de Flore. Souvenirs de vie politique, l'affaire Dreyfus, la fondation de l'Action française, 1898-1900*, Paris 1933, s. 256-257.

¹⁹ Tenze, *Kiel et Tanger*, Paris 1910, s. 210.

sięgnięcie do tradycji starożytnej Grecji i antycznego Rzymu oznacza tu jedynie odwoływanie się do źródeł tożsamości zachodniej, stanowi konsekwencję uznania ontycznych wartości estetycznych właściwych klasycznej kulturze za wzorcowe – „tym, co chwałę nie są Grecy, ale dzieło Greków i chwałę nie za to, że są greckie, ale dlatego że są piękne. Dążymy do piękna nie dlatego, że jest greckie, ale ponieważ jest piękne spieszymy do Grecji”²⁰.

Uniwersalizm klasycyzmu w obszarze klasycznej sztuki realizuje się natomiast poprzez naturalne dla Greków dążenie do jedności, które urzeczywistnia się nie poprzez skupienie się na jednym wymiarze funkcjonowania rzeczywistości, ale przez posłużenie się tak rozumem, jak i poskromionym przezeń uczuciem realizuje to, co powszechne i naturalne. Właśnie ta naturalność zdecydowała o doskonałości klasycyzmu, nadając zarazem greckiej kulturze rys uniwersalny, pozwalając jej stać się zdolną do naśladowania przez inne ludy i epoki²¹. Pamiętać zarazem należy, że uniwersalizm ten Maurras przyznaje jedynie Grecji okresu klasycznego, czasy poprzedzające ten okres, jak również epokę hellenistyczną wyłączając spoza zakresu wysokiego ideału, z którego wyprowadza stałą właściwość cywilizacji łacińskiej. Szczególną uwagę poświęca zepsuciu, jakie do Grecji przyniosła obfitująca w obce wpływy epoka hellenistyczna, odzierając przez oddziaływanie Orientu klasycyzm ateński z istotnych elementów uniwersalistycznych, właściwych wyłącznie klasycyzmowi ściśle attykiemu, równoważnemu całemu rodzajowi ludzkiemu²².

Ta wywodząca się z Grecji tradycja, żywa w Rzymie tak cesarskim jak papieskim, żywa także w surowym pięknie średniowiecza, nade wszystko w jego ładzie społecznym stanowiącym odbicie ładu naturalnego, który zapewnia każdemu stosowne

²⁰ Tenze, *Anthinea*, dz. cyt., s. IX.

²¹ Por. Motte, dz. cyt., s. 586.

²² Maurras, *Anthinea*, dz. cyt., s. 72.

miejsce w owym łaździe, stanowi zaprzeczenie indywidualistycznej antycywilizacji *fin de siècle*, będąc gwarancją zbawienia świata i zapanowania w nim piękna²³. Uniwersalizm klasyczny, z właściwym sobie dążeniem do jedności, staje się zatem w sposób naturalny antytezą indywidualizmu, cechującego się przedkładaniem własnych myśli i namiętności nad to, co naturalne, cywilizowane i ogólne. Tak pojęty indywidualizm, w myśli Maurrasa, stanowi natomiast osnowę trzech znienawidzonych przez autora „R” – reformacji, rewolucji oraz romantyzmu, stanowiących wedle Thibaudeta w myśli Maurrasa naturalną (choć niewyrażoną nigdy *explicitie*) opozycję wobec „trzech C” – *catholicisme, contrrevolution, classicisme*²⁴. Zwłaszcza romantyzm Maurras pojmuje przy tym w sobie właściwy sposób jako ogólną postawę wykraczającą poza ramy czasowe jej dominującego panowania, staje się *sui generis* siłą znamionującą barbarzyństwo odwiecznie zagrażające światu cywilizowanemu²⁵. Pozwala to pełniej spojrzeć na ontyczno-estetyczną krytykę romantyzmu, zakorzeniającą owe „trzy R” w konkretnych fenomenach historycznych, jak wystąpienie Lutra, postrzeganego tu jako nowe „wcielenie” Arminiusza czy państwo niemieckie, z natury swej odwiecznie ukierunkowane antyrzymsko. Pozwala to Maurrasowi stworzyć formułę „Wiecznych Niemiec”, które jako estetycznie i filozoficznie zorientowana, antyrzymska i antyhelleńska figura, stanowią najbardziej reprezentatywny przykład nosiciela romantyzmu. W opozycji do owej *Allemagne éternelle* istnieje „Wieczna Francja”, stanowiąca *raison d'être* wspólnej cywilizacji pozostającej po średniowiecznej jedności chrześcijańskiej i „wraz z nią cały wszechświat, cały świat cywilizowany jest w niebezpieczeństwie. Jeden naród zagraża rodzajowi ludzkiemu barbarzyństwem. Hegemonia Niemiec

²³ Ch. Maurras, *Chemin de paradis. Contes philosophiques*, Paris 1922, s. XV.

²⁴ A. Thibaudet, *Les idées de Charles Maurras*, Paris 1920, s. 101.

²⁵ Por. E. Maignan, *Un lycéen pas comme les autres à l'école des Anciens : le «Parallèle littéraire» inédit entre les Iphigénie d'Euripide et de Racine par Charles Maurras*, „Anabases” 2017, nr 25, s. 14-15.

jest katastrofą dla cywilizacji”²⁶. W tym zdaniu ujawnia się szczególnie widocznie manichejska w istocie wizja świata w filozofii Maurrasa, wyrażającą się w opozycji romantyzmu i klasycyzmu jako osi, w której ogniskuje się zasadniczo istota rzeczywistości²⁷.

To dążenie do jedności na polu sztuk i nauk możliwe jest poprzez dążenie do zgodności z naturą. Maurras nie neguje bowiem roli uczucia, domaga się jedynie, by zgodnie z myślą klasyczną uczucia podporządkowane zostały rozumowi, tak by wyższe elementy duszy władały tym, co w duszy niższe. Mówiąc o uczuciowości, Maurras posługuje się zaczerpniętą od Pascala kategorią ducha finezyjnego (*l'esprit de finesse*), którego „święte pierwiastki” dopełniają „męską żywotność i surowość”²⁸. Postawa ta, właściwa klasycznej dążności do jedności, przeciwstawiona zaś tendencjom barbarzyńskim, ograniczonym bądź to do purytańskiej religijności oderwanej od życia bądź to namiętności zdobywającej panowanie nad wyższymi, rozumnymi składnikami duszy. Temu wysokiemu ideałowi tradycji klasycznej, zmierzającej ku poznaniu przyczyn ostatecznych, zdolnych stworzyć naukę o bycie jako takim, przeciwstawione zostaje poznanie ograniczone do tego, co jednostkowe, poznanie niegodne rodzaju ludzkiego. Tylko ten pierwszy model poznania zdolny jest zarazem stworzyć uniwersalną wspólnotę, bowiem poszukiwanie immanentnego bytowi porządku rodzi duchową ojczyznę wszystkich ludzi, przynajmniej jako możliwość zaistnienia takiej wspólnoty. Ideału tego nie umożliwia, przecząc mu, myśl charakterystyczna dla romantyzmu, rodząca zamknięte wizje narodowe, jak miało to miejsce w filozofii politycznej Fichtego, zakorzenionej w refleksji ontologicznej i epistemologicznej Kanta. Indywidualizm, stanowiący osnowę tej postawy, którego właściwość stanowi rezygnacja

²⁶ Ch. Maurras, *La mort d'Henri Vaugois*, „Française” z 12 kwietnia 1916 r.

²⁷ Deleonibus, dz. cyt., s. 3; w podobnym kierunku R. Kopp, *Maurras lecteur de Rousseau et de Chateaubriand*, w: *Le Maurrassisme et la culture. Volume III. L'Action française. Culture, société, politique*, red. O. Dard, M. Leymarie, N. McWilliam, Villeneuve-d'Ascq 2010, s. 159-160.

²⁸ Maurras, *L'Amitié de Platon*, dz. cyt., s. 261.

z jedności w sferze teoretycznej i aksjologicznej, na płaszczyźnie politycznej rzutuje zanikiem woli zjednoczenia ludzkiego²⁹. Antytezą dla tej właściwości jest rzeczywistość katolicka. *Ecclesia catholica* staje się w refleksji Maurrasa w pełni godną swego miana, gdyż istotę Kościoła wyraża najwyższy poziom urzeczywistnionej woli zjednoczenia ludzkich istot, manifestującej się nie tylko w sakralnej rzeczywistości chrześcijańskiej. W refleksji Maurrasa pozostaje odnotowany najwyższy wyraz tego zjednoczenia na gruncie *profanum*, bowiem mimo swego agnostycyzmu, czujący się członkiem wspólnoty katolickiej, Maurras stwierdza, że o przyjaźni wobec katolicyzmu w sposób naturalny świadczy wola zjednoczenia, marzenie o zebraniu i kompozycji³⁰. Tym zatem, co wyróżnia Maurrasa na tle innych francuskich „łacinników”, takich jak Stendhal czy zwłaszcza Victor Hugo, jest jego stosunek do katolicyzmu. Maurras bowiem, wprawdzie agnostyk z nie do końca jasnym i zmieniającym się stosunkiem do religii chrześcijańskiej (przynajmniej do nawrócenia, które dokonać się u niego miało kilka dni przed śmiercią), pozostaje niezmiennie wierny profańskiej rzeczywistości katolickiej jako filokatolik. Tym, co umożliwia utrzymanie takiej postawy, jest przekonanie Maurrasa o Kościele katolickim, z racji ugruntowania w tradycji perypatetycko-scholastycznej, to znaczy dogmatycznego, teologicznego i filozoficznego oparcia na św. Tomaszu, a poprzez niego na Arystotelesie; w rzeczywistości zaś jego praktycznej, tj. politycznej, na regułach polityki ukształtowanej przez Rzymian, jako instytucji z ducha helleńsko-rzymskiej, a przez to stanowiącej forpocztę cywilizacji i najistotniejszy w świecie postantycznym element jej kolportażu i ośrodek duchowy, z racji tego dziedzictwa postrzeganego jako „Kościół Porządku” (*Église de l'Ordre*)³¹. Z racji bowiem osadzenia w tym, co łacińskie, charaktery-

²⁹ Tenze, *Chemin de paradis*, dz. cyt., s. XII.

³⁰ *Idem*, *Le Dilemme de Marc Sangnier*, s. 23.

³¹ *Ibidem*, s. 21.

stycznym dla katolicyzmu sposobem postrzegania wszelkich dziedzin ludzkiej rzeczywistości w „rozsądnej namiętności porządku³²”. W ten sposób naturalną konsekwencją osadzenia intelektualnego Maurrasa w klasycznej myśli antyku greckiego i rzymskiego staje się głęboki szacunek dla katolickiej tradycji łacińskiego zachodu i utożsamienie *in fine* tego co katolickie z tym, co łacińskie. Elementy nauki katolickiej są ponadto tym elementem doktryny nacjonalistycznej Maurrasa, oczyszczonej z rewolucyjnego charakteru właściwego rewolucyjnej proveniencji nacjonalizmu jako takiego, który pozwala wynieść doktrynę na wysoki poziom przekraczający postawę egoizmu narodowego, przez wypełnienie postulatów doskonalenia moralno-religijnego wywiedzionych z nauki Kościoła. Zasady zdrowego patriotyzmu Maurras wyprowadza bowiem z sakralnego pojęcia *proximus*, tj. bliźniego, którego postawienie w superlatywie pozwala wyprowadzić myślicielowi tezę o konieczności ukierunkowania naszej miłości w pierwszej kolejności na ludzi nam najbliższych i w takim porządku realizować może się autentyczna miłość bliźniego. Mamy tu więc do czynienia z podporządkowaniem katolickiej reguły *ordo caritatis* regułom nacjonalistycznej doktryny. Tak jednak realizowana polityka Eneasza względem Ukalegona nie jest właściwie żadnym egoizmem, bowiem ten, kto służy swej ojczyźnie, poświęca się nie sobie, ale kieruje się ku ludziom, z którymi przyszło nam żyć, co ściśle wiąże się z maurrasowską wizją ojczyzny jako wspólnoty przeznaczenia³³.

Barbarzyństwo wieku XIX wyraża się najdobitniej w panowaniu demokracji. Krytyczne wobec demokratycznych zasad tezy Maurrasa nie sprowadzają się jednak wyłącznie do pragmatycznej krytyki skuteczności tego ustroju ani słuszności jego założeń. Jak zauważa J. Bartyzel, demokracja jest dla Maurrasa złem, ale nade wszystko staje się złem apokaliptycznym, jest nierzeczywistością,

³² Ch. Maurras, *Le pape, la guerre et la paix*, Paris 1917, s. 253.

³³ Tenże, *Mes idées politiques*, dz. cyt., s. 129.

w odróżnieniu od rzeczywistości, stanowiącej ład prawdziwy³⁴. Takie postrzeganie systemu demokratycznego skłania Maurrasa do postawienia ostrej tezy, „demokracja to zło, demokracja do śmierci” (*La démocratie est le mal, la démocratie est le mort*)³⁵. Ów wymiar niereczywistości, który wiązany jest tu ze światem demokratycznym związany jest ściśle ze stosowaną przez Maurrasa antynomią *pays légal* i *pays réel*. Dystynkcja ta wynika z podstawowych założeń filozofii Maurrasa. Niereczywistość porewolucyjnego *pays légal* wynika bowiem z pychy rewolucyjnych myślicieli na nowo usiłujących wymyślić naturę ludzką i na tego rodzaju własnych fantazjach próbujących ugruntować swoją wizję ładu politycznego, którego konstrukcja rodzi państwo zasadniczo obce w stosunku do tego, co właściwie francuskie. Temu podejściu Maurras przeciwstawia wizję klasyczną, w której człowiek świadom swych ograniczeń wobec natury nie ośmiela się narzucać jej swych praw, lecz w naturze odkrywać jej wieczne prawa. W owych wiecznych prawach ugruntowana jest rzeczywistość *pays réel*, „państwa rzeczywistego”, który stanowi autentyczna rzeczywistość narodowa, tradycja i kultura Francji, będąca w swej właściwej formie katolicka, klasyczna i rojalistyczna³⁶. Tym samym Maurras przeciwstawia wizję prawdziwej ojczyzny, pojętej jako konkretny i w konkretnym osadzonej rzeczywistości ustrojowej państwa, w miejsce politycznych utopii z ducha bliskim tym z „Ptaków” Arystofanesa, jak postrzega koncepcje ustrojowe stanowiące rezultat zabaw intelektualnych osiemnastowiecznych filozofów, urzeczywistnionych w Rewolucji 1789 roku. Totalna krytyka rewolucji i jej następstw przybiera wymiar przeciwstawienia ojczyzny konkretnej, rewolucyjnej i napoleońskiej ojczyźnie abstrakcyjnej. Centralistycznym działaniom rewo-

³⁴ J. Bartyzel, *Morbus democraticus. Antyrepublikanizm, antydemokratyzm i antyliberalizm Charlesa Maurrasa*, <http://www.legitymizm.org/morbus-democraticus-maurras>, (dostęp 30.11.2022).

³⁵ Maurras, *Mes idées politiques*, dz. cyt., s. 95.

³⁶ Bartyzel, *Morbus democraticus*, dz. cyt.

lucyjnej władzy przeciwstawione zostają właściwe duchowi francuskiemu realne życie prowincji i władza królewska, jedyna zdolna zespoić francuskie prowincje. Metafizycznemu federalizmowi, Maurras przeciwstawia autentyczną decentralizację³⁷. Odtworzenie elementów gminnych i prowincjonalnych staje się w myśli Maurrasa fundamentem reorganizacji francuskiego narodu.

Niszczycielska siła *morbi democratici* w obszarze kultury wiąże się ponadto z zagrożeniem dla tego, co piękne w życiu, co wynika z samej istoty systemu demokratycznego, w sposób naturalny i konieczny przeistaczającego się w plutokratyczny, ustanawiającego to, co wysokie na usługach nieznanego granic kapitału, inteligencję zaś sprowadzającego do roli *ancillae plutocratiae*, wdzięczającej się do nieoświeconej masy³⁸. To naturalne i konieczne przeistaczanie się demokracji w plutokrację powoduje jednak przede wszystkim, że demokracja jako taka jest właściwie niemożliwa. J. Bartyzel, wedle którego Maurras jest w tym względzie (i nie tylko w tym) platonikiem, podkreśla, że demokracja oznacza w maurrasowskim ujęciu „ontologiczne <<nic>>, pozór bytu”³⁹. Z tego powodu krytyka Maurrasa zwraca się nie tylko przeciwko zewnętrznemu rozkładowi kultury *fin de siècle*, ale także przeciw ontologicznemu „niczemu”, apokaliptycznemu nieszczęściu rewolucyjnemu, które zrodziło w swym romantycznym duchu demokratyczny indywidualizm, oznaczający klęskę klasycznego rozumu, sięgający fałszywej ontologii i epistemologii z ducha Rousseau i Kanta⁴⁰. W aspekcie natomiast praktycznym, demokracja staje się rządem liczby, panowaniem ilości, któremu

³⁷ Ch. Maurras, *Idea decentralizacji* (fragmenty), tłum. K. Tyszcza-Drozdowski, w: *Przyszłość inteligencji*, dz. cyt., s. 75-76.

³⁸ Tenże, *L'avenir de l'intelligence, suivi de Auguste Comte - Le romantisme féminin - Made-moiselle Monk*, Paris 1917, s. 76-77.

³⁹ Bartyzel, *Morbus democraticus*, dz. cyt.

⁴⁰ Maurras, wpisując się w krytykę Kanta jako subiektywisty, uznaje filozofa z Królewca za filozoficznie bliższego Rousseau, łącząc obu tych myślicieli z rozkładem ujawniających się we współczesnym mu świecie, czemu poświęca tekst *A Chemulpo ou le centenaire de Kant*, w: Tenże, *Quand les Français ne s'aimaient pas: chronique d'une renaissance, 1895-1905*, Paris 1916, 268-276.

przeciwstawiane jest królestwo jakości, to znaczy rzeczywistości hierarchicznej, zdolnej realizować ład prawdziwy, będący realizacją na gruncie społecznym zasad wywiedzionych z porządku naturalnego, w którym zgodnie z klasyczną filozofią to, co niższe, zmysłowe, podporządkowane jest temu co wyższe, to znaczy rozumne. W owym panowaniu liczby, legitymizacji rozstrzygnięć dokonywanych przez większość wyraża się zresztą praktyczny wymiar barbarzyństwa demokratycznego. *Par contre* dla cywilizacji właściwe jest dążenie do tego, by to Prawda i cześć dla prawa stanowiły podstawę decyzji politycznej⁴¹.

Tym ponadto co dostrzega Maurras w demokracji jest nieestetyczność tego systemu oraz całego świata demokratycznego, brzydota i niestosowność jego egzaltowanej sztuki, stanowiąca skutek niszczycielskiego wpływu rewolucji na kulturę, zogniskowanego w sztuce romantycznej, uprawiającej rewolucyjną historię w sztuce, zrywając ze sztuką klasyczną, cechującą się miarą i ładem⁴². Romantyczne i indywidualistyczne podwaliny nierzeczywistości demokratycznego *pays légal* przełamane być mogą jedynie przez to, co stanowi ich antytezę. Oznacza to, że tym co zdolne jest odrodzić właściwy porządek cywilizacyjny jest to, co porządek ów tworzy, to znaczy rozum, taki jak go pojmuje klasyczna tradycja filozofii Zachodu, zdolny na płaszczyźnie praktycznej zastosować reguły miary i proporcji we wszystkich doniosłych sferach życia kulturalnego. „Wpływ rozumu ateńskiego stworzył i może bez wątpienia odtworzyć porządek prawdziwej cywilizacji wszędzie tam, gdzie chce się zrozumieć, że ilość wytwarzanych rzeczy i siła aktywności produkcyjnych wzrosną aż do nieskończoności nie dając nic, co byłoby dla nas naprawdę nowe”⁴³. Klasyczny rozum zdolny jest więc w stanie zastąpić ilościowy materializm demokratycznego świata prawdziwym ładem społecznym

⁴¹ Maurras, *Mes idées politiques*, dz. cyt., s. 141.

⁴² Por. Tenże, *L'avenir de l'intelligence*, dz. cyt., s. 48-49.

⁴³ Tenże, *Anthinea*, dz. cyt., s. 104.

przez stworzenie rzeczywistości jakościowej, objawiającej się w panowaniu hierarchii i autorytetu. W cytowanym dziele Maurras silnie podkreśla, że to nie liczba wykonanych dzieł i prac, ale ich jakość i doskonałość jest istotna dla zaistnienia świata prawdziwie cywilizowanego⁴⁴. Tym, co właściwe dla *latinité* nie są zatem elementy materialistyczne, lecz duchowe dziedzictwo sięgającej starożytności kultury Zachodu. Jedyнным fundamentem, na którym ta naturalna postawa zdolna jest znaleźć oparcie jest Kościół katolicki, nieodzowny element ducha prawdziwie francuskiego. Dawna Francja, której ducha charakteryzuje kierownicza rola rozumu, stanowi sumę grecko-rzymskiej dyscypliny oraz uczuć chrześcijańskich, która to suma stanowi naturalny ład ludzkości⁴⁵.

Obszarem, w którym ten ogólny ideał urzeczywistnić powinien wielki renesans świata zniszczonego przez Rewolucję i Reformację jest najpierw obszar stylu, w którym rozpocząć należy dzieło odbudowy, przy czym uwaga ta uzupełniona być musi zasygnalizowaniem przekonania Maurrasa o zasadniczej jedności stylu i treści, wywiedzionego z analizy łacińskiego pojęcia *forma* pochodzącego od greckiego *eidos* jako wcielenia idei, praktykowanej zresztą w twórczości poetyckiej samego Maurrasa, która „wyraża ideę poprzez wyrażanie ich wewnętrznej istoty dzięki odpowiedniemu metrum”⁴⁶. Tym samym odbudowa stylu rozumiana być musi jako całościowa odbudowa kulturalna. Przekonanie o śmiertelności dla sztuki i człowieczeństwa zarazem charakterze *morbi democratici* uzupełnić należy przyjęciem przez Maurrasa poglądu o człowieku jako *politikon dzoön* (uznaną zarówno poprzez akceptację tezy Arystotelesa o państwie jako naturalnej niszy dla człowieka, do której predestynowany jest z racji

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Ch. Maurras, *Trois idées politiques: Chateaubriand, Michelet, Sainte-Beuve*, Paris 1912, s. 10.

⁴⁶ M. Motte, „To co w nas najlepsze”: Maurras jako poeta, w: *Przyszłość inteligencji*, dz. cyt., s. 905.

swej rozumności, jak również do pewnego stopnia z postrzegania człowieka jako *homo lupus* i akceptacją dalszych hobbesowskich konsekwencji w tym zakresie, z wyłączeniem jednak przede wszystkim jej kontraktualistycznych konsekwencji⁴⁷). Wówczas jasne się stanie, że estetyczny wymiar egzystencji człowieka ściśle powiązany jest w refleksji Maurrasa z samą istotą człowieczeństwa, wyrażającą się w wizji człowieka jako *animal sociale* i tym samym jasne stają się estetyczne pobudki politycznego zaangażowania francuskiego myśliciela. Stawiając tezę, że poezja i polityka mają przez swe korzenie wspólne reguły⁴⁸, Maurras wyraża sens swej teorii o ścisłym powiązaniu odbudowania ładu społecznego z odbudowaniem właściwego ładu w dziedzinie sztuki i to estetyka jest tą sferą, w której rozpoczęte winno zostać dzieło odrodzenia rzeczywistego ładu społecznego⁴⁹, opartego na tym, co klasyczne, bez czego człowiek łaciński nie może istnieć, co najlepiej wyraża fraza Maurrasa „potrzebujemy Partenonu, by móc rozwijać nasze życie”⁵⁰.

Podsumowanie

Refleksja Charlesa Maurrasa nad upadkiem kultury w następstwie zniszczenia ładu religijnego i cywilizacyjnego przez Reformację, społecznego przez Rewolucję oraz estetycznego przez Romantyzm, choć wiąże się z krytyką *en total* zastanej rzeczywistości, nie ma wymiaru apokaliptycznego. Francuski myśliciel dostrzega bowiem remedium na rozkład łacińskiej cywilizacji w powrocie do klasycznego rozumu, w przywróceniu jego władztwa nad niższymi elementami duchowymi. Rozum ów zdolny jest rozpoznać naturalny ład i przez swe funkcje praktyczne zastososo-

⁴⁷ Maurras, *Mes idées politiques*, dz. cyt., s. 41-42.

⁴⁸ Ch. Maurras, *Les nouvelles générations de poètes*, w: Tenże, *Poètes*, Paris 1923, s. 110.

⁴⁹ J. Bartyzel, *Pomiędzy medytacją filozoficzną a satyrą menipejską — poetyki dyskursu w utworach pisarzy kręgu Action Française*, www.legitymizm.org/dyskurs-action-francaise, (dostęp 30.11.2022).

⁵⁰ Maurras, *Anthinea*, dz. cyt., 45.

wać go na gruncie społecznym i kulturalnym poprzez wywiedzione z porządku naturalnego reguły miary i proporcji. Rozum ten pozwolił zrealizować w świecie Grecji klasycznej jedność w sferze nauk i sztuk, urzeczywistniając filozoficzną kulturę, przez filozoficznego ducha, zdolność do pojmowania tego, co uniwersalne, przenikając wszystkie sztuki piękne, przez co pozostawał w „stałej komunii z rodzajem ludzkim”⁵¹. Ta wywodzona z klasycznego rozumu właściwość ducha greckiego, rozwinięta w sferze praktycznej przez Rzym starożytny i Francję, władna jest odtworzyć właściwy porządek cywilizacyjny. Jedność, która charakteryzuje w maurrasowskiej refleksji rozum klasyczny, dobrze oddaje postawę filozoficzną Maurrasa. Jak zauważa G. Deleonibus, w odróżnieniu od Kanta, przyznającego bezwzględny prymat wartościom etycznym nad estetycznymi, jak również od Nietzschego, za właściwą miarę uznającego nade wszystko wartości estetyczne, Maurras w swej myśli równoważy oba te elementy, które stają się w ten sposób równoważnymi elementami organicznego światopoglądu myśliciela⁵². Pozwala to Maurrasowi utożsamić reguły rządzące polityką z tymi, które panują w sztuce i nie sposób oderwać przez to konsekwentnie ładu politycznego od ładu artystycznego. Przeciwnie, dzieło odnowienia kultury pociągnąć musi za sobą odnowienie świata społecznego. Na polu kultury, przez odrodzenie stylu, a zatem przez zastosowanie funkcji praktycznych rozumu w tej dziedzinie zdolnych zrodzić eurytmię właściwą sztuce klasycznej, odtworzyć można właściwy porządek społeczny i cywilizacyjny, który przez Francję zdolny jest zachować cały świat łaciński. Nie zawsze więc konsekwentne wywodzenie przez Maurrasa podstaw swej myśli z klasycznej filozofii Zachodu, w swym zasadniczym rdzeniu oparte jest na klasycznej tradycji greckiej, rzymskiej i chrześcijańskiej oraz próbie urzeczywistnienia jej w zbarbaryzowanym świecie, co czyni spojrzenie Maurrasa

⁵¹ Tamże, s. 72.

⁵² Deleonibus, dz. cyt., s. 3.

cennym również (a może zwłaszcza) dla współczesnej refleksji nad obroną wartości Prawdy, Dobra i Piękna, na których oparta jest cywilizacja łacińska.

Universalism of the Classicism in the Philosophy of Charles Maurras

Summary

The article contains the analysis of Maurras's view of notion of the unity, which is in his opinion proper to the classical thought, art and policy and so to an authentic French culture, as a continuation of Greek and Roman tradition, destroyed in the modern world by the revolutionary individualism as the principle of Reformation, Revolution and romanticism, being negation of the classical reason. Remedy for this disease is return to classical thought, art and policy which are able to save Latin civilization (*latinité*) by France. Rebirth of civilization by France is possible because of, despite nationalistic attitude of Maurras, universal impact of France, as a realization of civilized principles from classical culture and its universalism as a practical realization of the classical principle of unity. By analysis of the philosophical views of Maurras in this area, the article presents his reflections important from the point of view of philosophy of culture.

Keywords: Charles Maurras, France, monarchism, counter-revolution, classicism, romanticism, civilization

Bibliografia:

I. Literatura źródłowa

Maurras Charles, *L'Amitié de Platon*, „La Revue universelle”, t. 52, nr 21.

Barbares et Romains, „La Plume” z 1 lipca 1891.

Prologue d'un essai sur la critique, „Revue encyclopédique Larousse”, 1896.

Anthinea, d'Athènes à Florence, Paris 1900.

Kiel et Tanger, Paris 1910.

Trois idées politiques: Chateaubriand, Michelet, Sainte-Beuve, Paris 1912.

La mort d'Henri Vaugeois, „L'Action Française” z 12 kwietnia 1916.

A Chemulpo ou le centenaire de Kant, w: Maurras Charles, *Quand les Français ne s'aimaient pas: chronique d'une renaissance, 1895-1905*, Paris 1916.

L'avenir de l'intelligence, suivi de Auguste Comte - Le romantisme féminin - Mademoiselle Monk, Paris 1917.

Le pape, la guerre et la paix, Paris 1917.

Le dilemme de Marc Sangnier, w: *La démocratie religieuse*, Paris 1921.

Chemin de paradis. Contes philosophiques, Paris 1922.

Les nouvelles générations de poètes, w: Maurras Charles, *Poètes*, Paris 1923.

Au signe de Flore. Souvenirs de vie politique, l'affaire Dreyfus, la fondation de l'Action française, 1898-1900, Paris 1933.

Mes idées politiques, Paris 1934.

Idea decentralizacji (fragmenty), tłum. K. Tyszka-Drozdowski, w: Maurras Charles, *Przyszłość inteligencji i inne pisma*, Dębogóra 2020.

II. Literatura przedmiotu

Bartyzel Jacek, *Neorojalizm nacjonalistyczny Action Française w świetle zasad legitymizmu monarchicznego*, w: *Nacjonalizm a konserwatyzm i monarchizm. Action Française i jej promieniowanie*, red. J. Bartyzel, D. Góra-Szopiński, Toruń 2011.

Bartyzel Jacek, *Charles Maurras i jego dzieło*, w: Maurras Charles, *Przyszłość inteligencji i inne pisma*, Dębogóra 2020.

Deleonibus Gaetano, *Charles Maurras's Classicising Aesthetics: An Aestheticization of Politics*, „Currents in Comparative Romance Languages and Literatures” 2000, nr 66.

Kopp Robert, *Maurras lecteur de Rousseau et de Chateaubriand*, w: *Le Maurrassisme et la culture*. Volume III. L'Action française. Culture, société, politique, red. O. Dard, M. Leymarie, N. McWilliam, Villeneuve-d'Ascq 2010.

Maignan Etienne, *Un lycéen pas comme les autres à l'école des Anciens: le «Parallèle littéraire» inédit entre les Iphigénie d'Euripide et de Racine par Charles Maurras*, „Anabases” 2017, nr 25.

Motte Martin, *Estetyka Maurrasa, czyli metamorfozy attycyzmu*, tłum. B. Biały, w: Maurras Charles, *Przyszłość inteligencji i inne pisma*, Dębogóra 2020.

Motte Martin, „*To co w nas najlepsze*”: *Maurras jako poeta*, w: Maurras Charles, *Przyszłość inteligencji i inne pisma*, Dębogóra 2020.

Thibaudet Albert, *Les idées de Charles Maurras*, Paris 1920.

Wielomski Adam, *Nacjonalizm francuski 1886-1940. Geneza, przemiany i istota filozofii politycznej*, Warszawa-Radzymin 2020.

III. Źródła internetowe

Bartyzel Jacek, *Morbus democraticus. Antyrepublikanizm, antydemokratyzm i antyliberalizm Charlesa Maurrasa*, <http://www.legitymizm.org/morbus-democraticus-maurras>, (dostęp 30.11.2022).

Bartyzel Jacek, *Pomiędzy medytacją filozoficzną a satyrą menipejską – poetyki dyskursu w utworach pisarzy kręgu Action Française*, www.legitymizm.org/dyskurs-action-francaise, (dostęp 30.11.2022).